

ЎРТА АСРЛАРНИНГ МУСИҚАШУНОСЛИККА ДОИР МАНБАЛАРИ: ФАН МУШТАРАКЛИГИ МАСАЛАСИ

ОРИПОВ ЗОКИРЖОН

Филология фанлари номзоди, Ўзбекистон давлат консерваторияси

Аннотация. Ушбу мақола Шарқ мусиқашунослигининг мумтоз даври – X–XV асрлар араб ва форс тилидаги мусиқа адабиёти манбалари асосида юзага келди. Мақолада Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Мансур ибн Зайла, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Сафийуддин Урмавийнинг араб тилидаги ва Қутбиддин Шерозий, Абдулқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий ва Зайнулобидин Ҳусайнийнинг форс тилидаги мусиқага оид илмий ишларидаги муштараклик ўрганилади.

Таянч сўз ва иборалар: мусиқа, мусиқашунослик, мумтоз давр, мусиқа адабиёти, манба.

Аннотация. Данная статья появилась на основе источников арабоязычной и персоязычной музыкальной литературы классического периода музыковедения Ближнего и Среднего Востока – X–XV веков. В статье изучается общность в научных трудах о музыке Абу Насра Фараби, Абу Али ибн Сины, Абу Мансура ибн Зайлы, Абу Абдуллы Хорезми, Сафийуддина Урмави на арабском языке и Кутбиддина Шерази, Абдулкадира Мараги, Абдурахмана Джами и Зайнулабидина Хусайни на персидском языке.

Опорные слова и выражения: музыка, музыковедение, классический период, литература музыки, источник.

Abstract: This article based on sources of Arabian and Persian musical literature in classic period musicology in Middle East of X–XV centuries. The article studies the community of scientific works on music by Abu Nasr Farabi, Avicenna, Abu Mansur ibn Zayla, Abu Abdullah Khwarazmi, Sefieddin Urmevi in Arab and works by Abd al-Qadir Maragi, Abdurakhman Jami and Zaynulabidin Khusayni in Persian languages.

Keywords and expressions: music, musicology, classic period, literature of music, source.

Ўзбекистон Президенти И. Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихи мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусида Самарқандда 2014 йилнинг 16 майида ўтган халқаро конференцияда сўзлаган нуктида Шарқ алломаларининг дунё цивилизациясида тутган ўрни юқори баҳоланган. “Шарқ мусикаси – Шарқ фалсафаси Шарқ дунёсининг узвий бир қисмидир. Шарқ мусикасининг жаҳон маданий меросида тутган ўрни бениҳоя буюк”¹. Шарқ халқлари мусиқа маданияти тарихини ўрганишда ўрта асрлар мусиқа илмига оид асарлар асосий манбалар сифатида қаралиши керак. Бу асарлар турли шаклларда, жумладан,

мустақил рисола сифатида ёки комусий асарнинг бир қисми сифатида араб, форс ва туркий тилларда кўп асрлар давомида яратилган. Хусусан, X–XV асрлар – Шарқ мусиқашунослигининг мумтоз даври бўлиб, уни яратганлар асосан, Ўрта Осиёдан чиққан олим ва мутафаккирлар бўлган. Бу давр, ўз навбатида, икки босқичга бўлиниб, ҳар бир босқичда манбалар бажарган вазифалари билан фарқлананади.

X–XIII асрлар – Шарқ мумтоз мусиқашунослигининг юқори босқичи саналади. Бу даврда Абу Наср Форобий (873–950), шунингдек, Абу Али ибн Сино (980–1037), Абу Мансур ибн Зайла (вафоти 1049), Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997) каби алломалар ижод қилган. Форобийнинг *كتاب الموسيقى الكبير* “Катта мусиқа китоби”и, Ибн Синонинг *جوامع علم الموسيقى* “Мусиқа илми

¹ Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1998. 366-б.

тўплами”, Хоразмийнинг **مفاتيح العلوم** “Илмлар калитлари” комусий асарининг мусикага бағишланган боби – **في الموسيقى** “Мусика ҳақида”си ва Ибн Зайланинг **كتاب الكافي في الموسيقى** “Мусикага оид тўлиқ китоб”ида мусика илмининг назарий асослари, лад тизими, ритм, шакл, жанр, мусикий атамалар тизими ва бошқа назарий масалалар ишлаб чиқилди. Абу Наср Форобийнинг мусика илмига оид китоблари ичида энг аҳамиятлиси, ўз даврининг буюк мусикий асари **كتاب الموسيقى الكبير** “Катта мусика китоби”нинг яна бир ибратли жиҳати – унда Шарқ мусикачиларидан қадимда ўтган қуйидаги машҳур 9 вакилига тавсиф берилади: Алқама ибн Аббад (VI аср) – Жоҳилия даври араб шоири ва мусикачиси; Жамила бинт Абдулваҳоб (678–742) қадим араб ашулачилиги устунларидан; Маъбад номи билан танилган зотнинг тўлиқ исми-шарифи Абу Аббад бин Ваҳаб Мавла бини Қутн Маъбад ал-Мадиний (673–743). У Мадина мусика мактабининг йирик намоёндаларидан; Истеъдодли удчи, ашулачи, бастакор ва шоир Ибн Сурайжнинг тўлиқ исми-шарифи – Абу Яҳё Убайдулла ибн Сурайж ал-Маккий (634–743). Унинг отаси Абу Яҳё ибн Убайд халифа Усмон ибн Аффон (р.а.) (646–657) саройида мусикачи бўлган экан; Исҳоқ Мавсилиининг тўлиқ исми шарифи Абу Муҳаммад Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Маймун ал-Мавсилиий (767–850) ва у атоқли ашулачи, чолғучи, мусика назариётчиси, шоир, адабиётшунос, аббосийлар саройи мулозимларидан экан; Фаҳлиз **[فهلّيز]** – Сосонийлар даври афсонавий мусикачиси Борбад Марвазийни (VI аср) араб манбаларида Фаҳлиз **[فهلّيز]** деб атайдилар; Мухарик ал-Муғанний (652–715) – Аббосийлар олтин даврининг буюк ашулачиси, Иброҳим Мавсулийнинг шогирди; Самарқанднинг Сўғд аҳлидан Хулайс бин Ахвас **خُلَيْص بن أَحْوَص**; Мансур Залзал (721–791) ўз даврининг машҳур ашулачиси ва созандаси.

XIII–XV асрлар Шарқ мусикашунослигининг мумтоз даврининг қуйи босқичи саналиб, Шарқ мусикашунослигида **رساله موسيقي**

(Рисолаи мусикий, яъни Мусика рисоласи) деб қабул қилинган жанр вужудга келди ва бу жанрда Сафийуддин Урмавий – Бағдодий (1216–1294) араб тилида мусикий асарларини таълиф этган бўлса, Хожа Абдулқодир Мароғий (1353–1435), Абдурахмон Жомий (1414–1492) кабилар форсийда ижод қилган. Урмавийнинг **كتاب الادوار** (“Даврлар китоби”) асаридан бошлаб “Ўн икки мақом” тизимлаштирилди, назарий-мантикий жиҳатдан ишлаб чиқилган 84 нағмалар жами асосида муҳим амалий нағмалар тизими кашф этилди: 12 (**شدود**) шудуд – мақом ва 6 (**اوزان**) овоз, вужудга келди. Шерозийнинг **درة التاج لغرة الدباج** (“Дебож кўркидаги тож дурри гавҳари”) энциклопедик асарининг мусикага бағишланган боби **در علم موسيقي** Мароғийнинг **مقاصد الالاحان** “Мусика мақсадлари” китоби, Жомийнинг **رساله موسيقي** “Мусика рисоласи” аталмиш мусикий-илмий ишларида “Ўн икки мақом” тизими янада мукаммаллаштирилган, овоз, шўъба масалаларини ойдинлаштиришга интилиб, 17 поғонали товушқатор масаласи ишлаб чиқилган. Ўрта Осиёдан чиққан олим ва мутафаккирлар Абу Наср Форобий (873–950), Абу Али ибн Сино (980–1037), Абу Мансур ибн Зайла (вафоти 1049), Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997) X–XIII асрлар Шарқ мусика илмининг шаклланишига ва ривожига асосий ва ҳал қилувчи ҳисса кўшиб, ўрта аср Шарқ мусикашунослигида улкан кашфиётлар қилдилар. Улар мусиканинг келиб чиқишини турли афсоналар, диний ривоятлар билан боғламаган ҳолда, илмий ёндашув билан шарҳлаган бу зотлар мусика илмини математиканинг таркибий қисми деб қараганлар ва улар яратган бу соф илмий йўналиш халафлар томонидан қабул қилинган. Мумтоз даврнинг қуйи босқичида ижод қилган Сафийуддин Урмавий (1216–1294), Қутбиддин Шерозий (1236–1310), Абдулқодир Мароғий (XIV аср), Маҳмуд Омулий (ваф. 1349), Абдурахмон Жомий (1414–1492), Зайнулобидин Ҳусайний (XV аср) ва сўнгра Нажимиддин Кавкабий (XVI аср) каби алломалар Форобий, Ибн Сино, Ибн

Зайла ва Абу Абдуллоҳ Хоразмий асос солган илмий йўналишдан борганлар. Мумтоз даврининг куйи босқичининг йирик вакили Сафийуддин Урмавий ўн икки мақом тизимини яратди ва у кейинги олимлар томонидан мукаммаллаштирилиб, бойитиб борилди.

X–XV асрлар – Шарқ мусиқашунослигининг мумтоз даврида назарий-мантикий жиҳатдан Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино ва ўзгалар асарларида 84 нағма жамлари (товушқаторлари – лад бирикмалари) ишлаб чиқилди. Мазкур нағмалар жамларидан (товушқаторлар – лад бирикмаларидан) Сафийуддин Урмавий, Абдурахмон Жомий ва бошқалар асарларида амалий нағмалар тизими кашф этилди – 12 (شدود) шудуд–мақом танлаб олинди. “Шашмақом” ясашида эса “Ўн икки мақом”дан хомашё сифатида фойдаланилган. Демак, X–XV асрлар – Шарқ мусиқашунослигининг мумтоз даврида назарий-мантикий жиҳатдан ишлаб чиқилган 84 нағма жамларидан (товушқаторлар – лад бирикмаларидан) тортиб амалий нағмалар тизими кашф этилган – 12 (شدود) шудуд–мақомгача

XVIII аср охирларида шаклланиб, XIX асрдан ўзбек ва тожик халқлари орасида тарқалган “Шашмақом” шаклланиши ва ривожига ҳам бевосита алоқадор.

Тарихий муштараклик жараёнлари Яқин ва Ўрта Шарқ миллий маданиятларининг шаклланиши ва ривожига учун ўта муҳим саналади. Шунинг учун ҳам, кўпинча, бу соҳадаги тадқиқотлар тор миллий, минтақавий анъаналар ҳудудидан ташқарига чиқади ва мазкур ҳодисани мақомлар мисолида яққол кўриш мумкин.

X–XV асрлар – Шарқ мусиқашунослигининг мумтоз даври арабий ва форсий манбаларини турли жиҳатдан, жумладан, тилшунослик, манбашунослик, матншунослик, мусиқашунослик жиҳатидан ўрганиш Шарқ мусиқа назарияси ва амалиётини ўрганишда, умуман, мусиқа шакллариининг тадрижий ривожини таҳлил этишда нақадар қимматли бўлгани каби, замонавий ўзбек мусиқасининг устувор асоси мақомларни жиддий ўрганишда ҳам қимматлидир.

